

**ЕСТЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ВІЗАНТІЙСЬКОГО АСКЕТИЗМУ:
ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ**

Царенок А. В. Естетичний аспект візантійського аскетизму: до постановки питання. Предметом дослідження постає естетична складова візантійської аскетичної культури. Аналізуючи феномен аскетизму як, зокрема, важливий чинник розвитку культурного життя у Візантії, автор вказує на філософсько-естетичний потенціал аскетичної традиції та вдається до умовного виділення її конкретних естетичних вимірів.

Ключові слова: естетика аскетизму, естетичний дискурс, історико-естетична візантологія, візантійська культура, аскетизм.

Царенок А. В. Эстетический аспект византийского аскетизма: к постановке вопроса. Предметом исследования выступает эстетическая составляющая византийской аскетической культуры. Анализируя феномен аскетизма, в частности, в качестве важного фактора развития культурной жизни в Византии, автор указывает на философско-эстетический потенциал аскетической традиции и прибегает к условному выделению её конкретных эстетических аспектов.

Ключевые слова: эстетика аскетизма, эстетический дискурс, историко-эстетическая византология, византийская культура, аскетизм.

Tsarenok A. V. The Aesthetical Aspect of the Byzantine Asceticism: a general survey. *The author points out the aesthetical aspect of the Orthodox ascetic culture of Byzantium. Developing the methodological tradition of the historical and aesthetical byzantology, A. Tsarenok underlines the importance of thorough analysis of the origin of the greek term “asceticism” and of the numerous varieties of its meanings in Ancient, Medieval, Modern and Postmodern periods in world’s history.*

It's worth of attention of scientists that originally the general sense of the word "asceticism" included definite philosophical and aesthetical component: it could be used to define a kind of human activity which aimed to decorate some things, to put it in other words, – to make them beautiful. In Christian culture the corresponding terms ("asceticism", "ascetic", etc.) have not only ethical, but also aesthetical senses. The true ascetic practices can be defined as the creative activity, in the result of which the person becomes able to see and admire God as Absolute Beauty and to receive its own spiritual and somatic beauty.

It's necessary to mention, that the ascetic tradition influences the cultural life in Byzantium to a great degree: as scientists (S. Yepifanovich, V. Lazarev) state, not only the monks, but also many people, who lived out of byzantine monasteries, choose the ascetic ideals as the main ideals of their life. Taking into consideration this fact, A. Tsarenok emphasises that the adequate exploration of the aesthetical component of the Byzantine culture should be based on the understanding the important principles of the Ortodox ascetic doctrine.

Finally, developing the ideas of the famous russian historian of the aesthetical thought V. Bychkov, the author of the article points out some concrete aspects of the aesthetics of the asceticism. In his opinion, historical and aesthetical byzantology can conditionally distinguish 1) ontological, 2) gnoseological, 3) ethical aspects and 4) the aspect of theological interpretation of arts (first of all, of religious arts) of the ascetic aesthetics.

Key words: *the aesthetics of the asceticism, the aesthetical discourse, the historical and aesthetical byzantology, the byzantine culture, the asceticism.*

Актуальність теми дослідження визначається необхідністю активного розвитку історичної складової сучасного українського філософсько-естетичного дискурсу. Невід'ємною складовою дослідження історії власне української естетичної думки, а також передуючих їй у часі філософсько-естетичних традицій є ретельний аналіз релігійно-естетичних учень,

розповсюджених у країнах середньовічної Європи й, передусім, у Візантії, що, як відомо, зіграла, без перебільшення, величезну роль у розвитку вітчизняних естетичних і взагалі культурних традицій. При чому на разі мова йде не тільки про потужний вплив Візантії на культурне життя Київської Русі: більшою або меншою мірою відчутні прояви впливу візантійської культури ми зустрічаємо у науковій і мистецькій спадщині українських культурних діячів як, наприклад, епохи Гетьманщини (в цьому відношенні варто згадати хоча б викладачів Києво-Могилянської академії або представників Чернігівського літературно-філософського кола), так і всіх пізніших епох.

Постановка проблеми. Обов'язковою складовою всебічного дослідження конкретної релігійної культури постає осмислення аскетичних теорій та практик, тим або іншим чином утверджених у її межах. Відповідно, належне вивчення імпліцитно присутніх у культурі Візантії естетичних традицій із необхідністю передбачає звернення уваги науковців на традиції візантійського аскетизму. Вчення про духовне подвижництво (“аскетика”) й, безумовно, власне аскетичний досвід (“праксіс”), які активно розвиваються на теренах держави ромеїв, являють собою не тільки один із важливих, але й, на наш погляд, узагалі найважливіший предмет історико-естетичної візантології: невірна інтерпретація аскетичної доктрини Візантії частково (чи навіть повністю) унеможлиблює адекватне розуміння специфіки візантійської релігійно-естетичної думки, органічно пов'язаної, у першу чергу, саме з цариною аскетичної теології.

Аналіз досліджень і публікацій. Розвиток вітчизняної та зарубіжної візантології традиційно супроводжувався посиленою увагою дослідників до духовної культури Візантії, а отже, й, у той або інший спосіб, до її естетичної складової. Невипадково вихід на рівень аналізу естетичних уявлень візантійських релігійних мислителів та митців ми знаходимо на сторінках праць історико-культурологічного та мистецтвознавчого характеру (наукові студії С. Абрамовича, С. Аверінцева, Н. Бейнза, Д. Беквіта, Л. Брегієра, К. Каварноса, Я. Креховецького, В. Лазарева, О. Каждана, З. Удальцової та ін.).

Значна кількість досліджень спрямована на виявлення й аналіз естетичної складової культури християнського Сходу (праці В. Бичкова, В. Личковаха, О. Смоліної, В. Татаркевича, Ю. Юхимик, молодих дослідниць М. Загорулько й Л. Усікової). Водночас, сучасний філософсько-естетичний дискурс характеризується активним зверненням до осмислення проблем сакрального (В. Шелюто), сакральної художньої творчості (В. Головей), релігійної естетики (Д. Кобилкін), її зв'язку з цариною християнського світогляду та світовідношення в цілому (о. О. Остапов, Г. Шиманський).

Власне візантійські релігійно-естетичні рефлексії стають предметом аналізу у, зокрема, наукових працях В. Бичкова, В. Зубова, Г. Мет'ю, П. Міхеліса. Прикметно, що розгляд сфери естетичних уявлень у Візантії, до якого вдається В. Бичков, позначений виокремленням такої особливої форми релігійно-естетичної теорії та досвіду, як естетика аскетизму.

Визначення й аналіз власне аскетико-естетичних ідеалів християнства закономірно здійснюються в дослідженнях релігійно-філософського характеру, в межах яких аскетика може взагалі інтерпретуватися як, по суті, справжня естетика (о. С. Булгаков, о. П. Флоренський).

Виділення недосліджених раніше частин загальної проблеми. Наведений огляд студій дозволяє зробити висновок про, в цілому, досить високий ступінь наукової розробки проблеми естетичної складової візантійської культури. Однак певні її аспекти й досі залишаються недостатньо (чи навіть недостатньо вдáло) висвітленими. Зокрема, це стосується питання про сфери впливу ідей естетики аскетизму та про доцільність її ототожнення виключно з естетичними традиціями, ствердженими в межах чернечої культури. На більшу увагу з боку дослідників заслуговують і проблеми подальшої систематизації естетичних ідей подвижників "ромейської держави" та умовного виділення конкретних естетичних вимірів напрочуд цілісного й монолітного за своєю природою візантійського аскетизму, а також проблема вивчення візантійських джерел філософсько-естетичного дискурсу на теренах України.

Постановка завдання. Метою статті постає дослідження філософсько-естетичного потенціалу візантійського аскетизму.

Виклад основного матеріалу. Аналізу власне естетичного аспекту візантійської аскетичної традиції, безумовно, має передувати розгляд філософських, культурологічних та теологічних інтерпретацій феномену аскетизма. При цьому на значну увагу історика релігійно-естетичних традицій Візантії й інших країн середньовічного світу заслуговують наукові студії, автори яких прагнуть дослідити етимологію таких термінів, як “аскетизм”, “аскеза” й “аскет”.

Згідно з усталеними точками зору, ці поняття походять від низки давньогрецьких слів, зокрема, від дієслів ἀσκέειν (“вправлятись у мистецтві чи майстерності”, “робити вправи” [див. : 25, с. 429]) та ἀσκέω (“майстерно й ретельно перероблювати, оброблювати грубі матеріали; прикрашати і в усьому цьому вправлятись” [див. : 5, с. II]).

Прикметно, що смислове наповнення щойно згаданих термінів (так само, як і термінів, що походили від них) ще за часів ранньої Античності з очевидністю могло мати доволі відчутне естетичне забарвлення. Безперечно, відповідними лексичними одиницями (наприклад, словом ἀσκησις – “вправляння”) давньогрецькі мислителі послуговуються, ведучи мову про фізичне [див. : 18, с. 585] (зокрема, технічне [див. : 20, с. 72–73]) або про моральне [див. : 18, с. 585] вдосконалення. Так, один із центральних персонажів платонівського діалогу “Менон” ставить питання про те, чи можна досягнути чесноти “шляхом вправляння” [14, с. 369]; це ж питання викликає інтерес і з боку Аристотеля [див. : 18, с. 585]. Інший відомий репрезентант античної науки Ксенофонт висловлює переконання, що “... всі добрі, шляхетні навички можна розвинути в собі вправлянням, а особливо моральність” [див. : там само], і, в такий спосіб, у чергове стверджує традицію використання відповідних термінів у роздумах філософсько-етичного спрямування.

Водночас, естетик-медієвіст не може не звернути увагу й на наступну обставину: в межах літературної спадщини мислителів Давньої Греції

(Гомера, Геродота, Фукііда, Платона) згадані поняття іноді мали смисл і *художньої* [вид. – А. Ц.] обробки [див. : 20, с. 72–73]. Невипадково визнаний фахівець у галузі аскетички С. Зарін навіть указує на смислову близкість між поняттям *ἀσκησις* та іншим давньогрецьким поняттям *τέχνη*, що, як відомо, використовувалось для позначення майстерності в різних видах людської діяльності, в тому числі, й у “посилено естетичній” діяльності, яка, починаючи з епохи Модерну, визначатиметься дослідниками як художньо-творча або мистецька. За С. Заріним, таке зближення “... пояснюється самим змістом цих понять, що однаково мають на увазі вільну й доцільну діяльність, яка спрямована до переробки наявної дійсності за відомим ідеалом, за певною нормою, що прагне до покращення та вдосконалення даного в природі” [5, с. 83].

У християнській культурі стверджується традиція активного вживання терміну *ἀσκησις* (і, безперечно, інших подібних термінів) у повчаннях про духовне подвижництво: як наголошує відома філолог А. Тахо-Годі, якщо “звичайно грецькі класичні автори використовують дієслово *askeō* (“вправляюсь”) у фізичному смислі”, то “тільки християнство повною мірою стало розуміти під аскетичним життям та «аскезою» духовне вдосконалення” [18, с. 585].

При цьому, на наш погляд, відповідні поняття сповнюються й новими естетичними смислами: як стане зрозумілим дещо пізніше, в християнському вченні терміном *ἀσκησις* позначають діяльність, спрямовану на ствердження особистості не лише в добрі, але й, водночас, у красі.

Доцільно умовно виділити дві групи визначень поняття “аскетизм”, що їх ми зустрічаємо на сторінках наукових досліджень.

Згідно з дефініціями першої групи, аскетизм являє собою *особливу світоглядну позицію, яка регулює поведінку особистості*, – певний “принцип поведінки” [21, с. 38–39], що є діаметрально протилежним по відношенню до гедонізму, евдемонізму й епікуреїзму [див. : 15, с. 23; 22, с. 16]; як зазначає С. Аверінцев, аскетизм – це “настанова на добровільне обмеження потреб,

відмова від задоволень та знесення тягот заради досягнення цілей релігійного або морального характеру...” [1, с. 72].

У визначеннях другої групи терміном “аскетизм” позначається власне *втілення відповідних принципів* (які, щоправда, не завжди вірно розуміються дослідниками) *в життя за допомогою використання різних засобів*. Згідно з цими дефініціями, аскетизм постає відмовою “від миру та тілесних задоволень через ... самозречення й самоумертвіння з метою ствердження духовного життя...” [27, с. 162], придушенням “природних почуттів, потреб”, умертвінням плоті “як засіб досягнення духовної досконалості” (Ж. Безвершук) [2, с. 13–14], самозреченням “із релігійних мотивів”, що включає “плотську здержливість, постування й утримання від світських розваг” (Дж. Г. Лінч) [9, с. 37], практикою “самозречення чи самопокарання, часто з релігійними цілями” (Ненсі Е. Ойр Фольк) [23, с. 766] або добровільною практикою “суворої самодисципліни з метою досягнення вищого або духовного ідеалу” (К. Дж. Мак-Неспі) [25, с. 429].

Одна із, на наше переконання, найбільш вдалих інтерпретацій феномену аскетизма, яку знаходимо в межах другої групи дефініцій, належить уже згадуваному теологу С. Заріну. Ведучи мову про православну аскетику (яка надзвичайно активно розвивалася, зокрема, у Візантії), цей дослідник стверджує, що “під «аскетизмом» у прямому і власному смислі слід розуміти взагалі планомірне використання, свідоме застосування доцільних засобів для здобуття християнської чесноти, для досягнення релігійно-моральної досконалості” [5, с. XI]. Причому, відповідно до наріжних ідей християнського етичного вчення, С. Зарін указує на Божу допомогу як на головний чинник духовного вдосконалення особистості: аскетизм “має за свою пряму й найближчу мету пристосувати природні сили та здатності людини до сприйняття дії божественної благодаті...” [там само, с. XI]; це “не мета, а тільки засіб, умова, знаряддя, хоча в цій якості йому належить значення суттєво важливе, обов’язкове, необхідне” [там само, с. 680], – підкреслює дослідник.

Зрештою, ще одне визначення поняття “аскетизм”, на яке доцільно звернути увагу, було сформульоване видатним вітчизняним мислителем ХІХ ст. о. М. Марковим (свого часу – ректором Чернігівської духовної семінарії). Як зазначає сучасний історик українських філософських традицій С. Мащенко, цей церковний діяч “прагне розвіяти поширене уявлення про християнський аскетизм як пусте зречення життя або про квієтичну незворушність до всього, що відбувається у цьому світі” [11, с. 62]. У своїй праці “Огляд філософських учень” (1880 р.) (яку, до речі, навчальна рада при Св. Синоді затверджує як посібник з філософії для духовних семінарій) о. М. Марков наголошує, що сутність аскетизму полягає “у діяльному прагненні... до морального вдосконалення людської природи, відповідно до божественного її первообразу” [10, с. 227].

На наш погляд, врахування наведених дефініцій С. Заріна та о. М. Маркова робить можливим (і цілком доцільним) висновок про припустимість досить широкого тлумачення феномену християнського аскетизма. Останній являє собою не тільки практику, тією або іншою мірою, суворого, сповненого самообмеження життя, але й щире прагнення особистості до здобуття духовної досконалості, що знаходить свій вияв у системному використанні тих або інших належних засобів – посту, молитви, усамітнення та ін. Аскетизм постає не лише світоглядним принципом, який зорієнтовує людину на духовні звершення, не лише свідомим послуговуванням певними засобами духовного подвигу, а й, у певному сенсі, власне духовним удосконаленням, подвижництвом, *культурою посиленого (або, принаймні, посильного) пошуку Горішнього*.

Цікаво, що мислителями різних християнських конфесій стверджуються різні способи осмислення аскетичного життя. Так, католицька теологія в цілому ототожнює аскетизм виключно із чернецтвом [див. : 5, с. XV; 26, с. 8–10]. Теологи ж протестантського світу вважають чернецтво й узагалі аскетизм явищами, що є противними самому духу Євангелія [див. : 5, с. XV; 24, с. 5–7; 28, с. 558–561] (безумовно, ця спричинена духом Реформації тенденція так або

інакше впливає на етичні погляди найвідоміших мислителів-протестантів: наприклад, не випадково свого часу Ф. Шлейєрмахер заперечував традиційні, дані ззовні аскетичні вправи, вважаючи, що релігійна людина сама собі створює “свою аскетику” [див. : 13, с. 156–157], а К. Барт, який “був захоплений крайністю, протиставляючи Бога і релігійний [і при цьому, безперечно, аскетичний – прим. А. Ц.] досвід віруючого, благодать Божу і любов, що сходить від людини до Бога”, заперечував всяку можливість особистості досягнути Бога в екстатичному стані [17, с. 60]).

Дослідження естетичних вимірів візантійського аскетизму за один зі своїх обов’язкових засновків має врахування православної інтерпретації аскетичного життя. Як справедливо наголошує С. Зарін, “Православ’я..., визнаючи «досконалість» загальнохристиянською вимогою, вважає й аскетизм загальнохристиянським [вид. – А. Ц.] обов’язком, який здійснюється в різних формах...” [5, с. XV].

Безперечно, чернече середовище визнається у православному світі надзвичайно важливим осердям аскетичного життя: монастир як *αγγελική πολιτεία* [див. : 7, с. 49] являє собою одне з найзручніших для духовного подвижництва місць у земній дійсності. На думку культуролога О. Смоліної, саме в чернецтві “аскетична традиція... знаходить своє найбільш повне втілення” [16, с. 146].

Водночас, мислителі християнського Сходу не схильні розглядати аскетизм як ознаку виключно чернечого життя. З їхньої точки зору, духовний подвиг є можливим не тільки у святих обителях, але й у миру; більше того, подібно до ченців, мирянин має якомога сильніше прагнути вдосконалитись у чесноті. Цей недвозначний заклик виразно лунає, зокрема, у проповіді ревного візантійського поборника благочестя святителя Іоанна Златоуста. На його переконання, “мирянин не повинен нічим відрізнитися від ченця, окрім самого лише законного співмешкання із дружиною; на це він має дозвіл, а на все інше – ні, але у всьому повинен вчиняти однаково із ченцем” (“7 бесіда на Послання до Євреїв”) [6, с. 172].

Невипадково у своїй основі православна культура постає культурою переважно аскетичного характеру. Підтвердженням цього виступають реалії культурного життя у Візантії, досить показові думки про яке висловлює, наприклад, вітчизняний патролог С. Єпіфанович. У його розумінні, відмінною рисою візантійської культури є “глибока релігійність, релігійність із відбитком аскетичної вимогливості. Ця риса проникла в усі сторони життя, пройняла всі галузі науки й мистецтва, охопила всі класи суспільства” [4, с. 12]. Аскетизм доволі впевнено стверджується у всьому візантійському суспільстві – як у чернечому, так і в мирському середовищі (чітка межа між якими, до речі, в численних випадках узагалі є відсутньою): за С. Єпіфановичем, у Візантії “усе світське отримало релігійний колорит, і не тільки релігійний, але й аскетичний. Перевага духу над плоттю стала гаслом не тільки в аскетиці, але й у філософії, в мистецтві, в культовій символіці. В межах аскетичної вміщувалась уся етика, й ніхто не шукав іншого ідеалу, окрім аскетичного” [там само, с. 13].

Прикметно, що на надзвичайно яскраво виражений аскетичний вимір візантійської культури звертають увагу й світські науковці. Так, відомий мистецтвознавець В. Лазарєв визнає, що у державі ромеїв схильність до споглядального життя була типовою не лише для чернечих кіл: “вона охоплювала абсолютно всі класи суспільства, яке розглядало монастир, поряд із церквою, як найпрекрасніше на землі пристанище” [8, с. 17]. Саме до аскетичного ідеалу “прагнула більшість візантійців”, при чому аскетами могли бути навіть василевси (Никифор Фока, Мисаїл IV, дружина Лева VI імператриця Феофано та інші) [див. : там само].

Таком стану речей, безперечно, суттєво сприяв, зокрема, потужний вплив, що його справляла на розвиток усієї культури Візантії в цілому чернеча культура: як зауважує о. І. Мейендорф, “візантійська духовність і більша частина візантійської Літургії формувалися під впливом ченців” [12, с. 14].

Виступаючи настільки важливим чинником розвитку візантійських культурних традицій, традиції аскетичного життя, безумовно, впливають і на

розвиток філософсько-естетичних пошуків. Аскетична культура Візантії має свої досить (і навіть, за умови ретельного їх розгляду, надзвичайно) відчутні естетичні виміри: по суті, в її межах стверджується особливе аскетико-естетичне вчення, що його цілком доцільно визначати як “естетика аскетизму” [3, с. 92] (або “аскетична естетика” [див. : 19, с. 126]).

Поняття “естетика аскетизму” свідомо (втім, указуючи на його умовний характер) використовує у своїх дослідженнях російський філософ В. Бичков. У вже згадуваній нами праці “Мала історія візантійської естетики” цей науковець – один із гідних “флагманів” сучасної історико-естетичної візантології – позначає відповідним терміном ту релігійно-естетичну традицію, що стверджується в середовищі візантійського чернецтва [див. : 3, с. 93]. Прикметно, що цю ж традицію В. Бичков називає й інтеріорною або внутрішньою естетикою (“aesthetica interior”). Пояснюючи таку дефініцію, дослідник пропонує звернути увагу на власне специфіку аскетичного споглядання, яке може розглядатися як, зокрема, самозаглиблення: “aesthetica interior має свій об’єкт не зовні, але у глибинах духовного світу самого суб’єкта” [там само, с. 92].

За В. Бичковим, ця теолого-естетична традиція за свою головну мету має “духовно-тілесне переображення, а також – споглядання Бога, результатом якого має стати невимовна духовна насолода” [там само, с. 152].

Звернення до творів Отців і вчителів Церкви, а також, до низки філософських, релігійно-філософських і теологічних досліджень переконує нас у наявності кількох вимірів естетичної складової християнської аскетичної культури, що, безперечно, є надзвичайно щільно взаємопов’язаними один із одним. Водночас, методологічно доцільним постає умовне розмежування цих вимірів, здійснюване з метою поглибленого аналізу специфічних рис кожного з них.

Виділенню конкретних естетичних вимірів аскетизму (зокрема, й тієї аскетичної традиції, яка активно розвивалася у Візантії) сприяє акцентуація уваги на теоретичних проблемах, що стали класичними для філософсько-

естетичного дискурсу в сучасному (“постбаумгартенівському”) розумінні цього терміну, а саме, на проблемах буття прекрасного як такого, досконалості “чуттєвого пізнання” людиною світу, естетичної виразності, художньої творчості та ін.

На наш погляд, ведучи мову про візантійський аскетизм, доречно умовно виокремити такі його естетичні виміри, як:

1) *онтологічний вимір*, у межах якого здійснюється осмислення проблеми краси взагалі. Підставою для виділення цього виміру виступають численні роздуми візантійських релігійних мислителів про буття Найвищої Краси та про похідне від Неї прекрасне у створеній дійсності.

2) *гносеологічний вимір*, що є пов’язаним із постановкою та вирішенням питання про активність людських чуттів, спрямовану на досягнення дійсності.

3) *етичний вимір*, що в ньому ретельно досліджується проблема ствердження всього єства людини в істинно прекрасному;

4) *релігійно-мистецтвознавчий вимір*, який являє собою царину теологічної інтерпретації художньої творчості й, передусім, сакрального мистецтва (церковних архітектури, живопису, музики, поезії, красномовства та ін.), їхнього призначення й ролі в духовному житті особистості.

Висновки. Визнання тієї великої ролі, яку в історії розвитку культурного життя Візантії зіграла православна аскетична традиція, робить доречним висновок про те, що найважливішим предметом історико-естетичної візантології є саме аскетизм. Являючи собою 1) світоглядний принцип, який зорієнтовує особистість на пошук Горішнього, 2) систему дій, спрямованих на втілення цього принципу в життя або навіть 3) особливу культуру посиленого (або, принаймні, посильного) духовного вдосконалення, аскетизм характеризується наявністю потужної естетичної складової. Це дає підставу вести мову про особливу естетику аскетизма (аскетичну естетику), що свого часу активно розвивалася, зокрема, у Візантії. Прикметно, що так само, як і власне візантійський аскетизм, візантійська аскетико-естетична традиція стверджується не лише в чернечій культурі: вона, тією чи іншою мірою, постає

духовним орієнтиром для всіх широко віруючих візантійців, розвиваючись як у монастирях, так і за їхніми межами. Ретельне ознайомлення із низкою першоджерел із історії аскетичної естетики Візантії, а також із науковими студіями, присвяченими християнським релігійно-естетичним спогляданням, уможливило умовне виділення кількох естетичних вимірів візантійського аскетизму, а саме – онтологічного, гносеологічного, етичного й теолого-мистецтвознавчого.

Бібліографічні посилання:

1. Аверинцев С. С. Собрание сочинений / Сергей Аверинцев / Под ред. Н. П. Аверинцевой и К. Б. Сигова. София–Логос. Словарь. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 912 с.
2. Безвершук Ж. О. Історія культури в термінах і назвах : Словник-довідник / Жанна Олександрівна Безвершук. – К. : Вища школа, 2003. – 399 с.
3. Бычков В. В. Малая история византийской эстетики / Виктор Васильевич Бычков. – К. : Путь к Истине, 1991. – 407 с.
4. Епифанович С. Л. Преподобный Максим Исповедник и византийское богословие / Сергей Леонтьевич Епифанович. – М. : Мартис, 2003. – 220 с.
5. Зарин С. М. Аскетизм по православно-христианскому учению : этико-богословское исследование / Сергей Михайлович Зарин. – М. : Паломник, 1996. – 693 с.
6. Иоанн Златоуст, св. Избранные поучения : Сборник поучений в применении к десяти заповедям Божиим / Святитель Иоанн Златоуст. – Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2001. – 589 с.
7. Каждан А. П. Византийский монастырь XI–XII вв. как социальная группа / Александр Петрович Каждан // Византийский временник. – 1971. – Т. 31. – С. 48–70.

8. Лазарев В. Н. История византийской живописи / Виктор Никитич Лазарев. – М. : Искусство, 1986. – 331 с.
9. Лінч Дж. Г. Середньовічна церква. Коротка історія / Джозеф Г. Лінч ; [пер. з англ. В. Шовкуна]. – К. : Основи, 1994. – 492 с.
10. Марков Н., прот. Обзор философских учений / протоиерей Николай Марков. – М. : Типография М. П. Лаврова, 1881. – 230 с.
11. Мащенко С. Т. Філософський світ Миколи Маркова / Станіслав Трифонович Мащенко. – Чернігів : ЦНТЕІ, 2006. – 68 с.
12. Мейендорф И., прот. Византийское богословие. Исторические тенденции и доктринальные темы / протоиерей Иоанн Мейендорф ; [пер. с англ. В. Марутика]. – Мн. : Лучи Софии, 2001. – 336 с.
13. Оксень Л. М. Феномен критики религиозного опыта в философском наследии Ф. Шлейермахера и И. Ильина: сравнительный анализ / Оксень Людмила Михайловна // Феномен философской критики в культуре российского Серебряного века (к 100-летию выхода сборника статей о русской интеллигенции “Вехи”) / Отв. ред. Г. Аляев, Т. Суходуб. – Полтава : ООО “АСМИ”, 2009. – С. 152–158.
14. Платон. Диалоги. Книга первая / Платон ; [пер. с древнегреч. М. С. Соловьева, Я. М. Боровского, В. С. Соловьева, С. К. Апта и др.]. – М. : Эксмо, 2008. – 1232 с. – (Антология мысли).
15. Релігія і Царква на Беларусі : энцыкл. даведн. / [рэд. Г. П. Пашкоў і інш.]. – Мн. : БелЭн, 2001. – 368 с.
16. Смолина О. О. Культура православного монашества : монография / Ольга Олеговна Смолина. – Луганск : Изд-во “Ноулидж”, 2014. – 220 с.
17. Старобельцев А. “Речь идет о вас, люди!” (Посвящается памяти пастора Карла Барта) / А. Старобельцев // Журнал Московской Патриархии. – 1988. – № 12. – С. 58–62.
18. Тахо-Годи А. А. Примечания к диалогу Платона “Менон” / А. А. Тахо-Годи // Платон. Диалоги. Книга первая / Платон ; [пер. с древнегреч.

- М. С. Соловьева, Я. М. Боровского, В. С. Соловьева, С. К. Апта и др.]. – М. : Эксмо, 2008. – С. 585–593. – (Антология мысли).
19. Удальцова З. В. Византийская культура / Зинаида Владимировна Удальцова. – М. : Наука, 1988. – 288 с. – (Серия “Из истории мировой культуры”).
20. Хоружий С. С. К феноменологии аскезы / С. С. Хоружий. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 1998. – 352 с.
21. Христианство : словарь / [ред. Л. Н. Митрохин и др.]. – М. : Республика, 1994. – 559 с.
22. Этика : словарь / [ред. И. С. Кона]. – 4-е изд. – М. : Издательство политической литературы, 1981. – 430 с.
23. Auer Falk N. Asceticism / Nancy E. Auer Falk // The World Book Encyclopedia. – Chicago : World Book, Inc. ; a Scott Fetzer company, 2005. – Volume 1. – P. 766–767.
24. Harnack A. Das Monchtum, seine Ideale und seine Geschichte / A. Harnack. – 1907.
25. McNaspy C. J. Asceticism / C. J. McNaspy, S. J. // Encyclopedia Americana : complete in thirty volumes. – Danbury, Connecticut : Scholastic Library Publishing, Inc., 2005. – Volume 1. – P. 429–430.
26. Schiwietz S. Das Morgenländische Mönchtum. Erster Band / Stephan Schiwietz. – Mainz, 1904.
27. The New Columbia Encyclopedia / Edited by William H. Harris and Judith S. Levey. – New York and London : Columbia University Press, 1975. – 3052 p.
28. Zöckler O. Askese und Monchtum / Otto Zöckler. – Frankfurt a. M., 1897.